

НЯКОИ РАННООСМАНСКИ ПАМЕТНИЦИ В БЪЛГАРСКА ТРАКИЯ Стара Загора (Ески Загра), Ямбол и Нова Загора (Загра Йениджеси)¹

Петте столетия, през които българските земи са включени в границите на Османската империя, остават след себе си дълбоки следи, някои от които все още можем да видим и днес. Сред тях е едно архитектурно наследство, което някога е било невероятно богато. Превратностите на крайно бурната история на последните сто години обаче са предизвикали изчезването на повечето от османските паметници, но все пак броят на запазените е значителен. Значителна част от тях са произведения с изключително качество, които хвърлят обилна светлина върху някои съществени фази от развитието на тази архитектура. Нашите познания за осmano-турските строителни традиции в българските земи далеч не са пълни, което от една страна се дължи на това, че българската наука сравнително късно разбира тяхната стойност, а от друга – на това, че западните и турските учени срещат трудности да пътуват в страната. В резултат на това все още не съществува обобщаващ труд, който да обхваща всички паметници на осmano-турската архитектура в България. Написването му би отнело много време и усилия. С този скромен принос не си поставяме за цел да дадем пълен списък на съществуващите сгради, нито да представим цялата отнасяща се до тези паметници литература, която съществува на български, на турски или на какъвто и да било друг език. Тук бихме искали само да засегнем някои важни произведения на ранноосманското изкуство, които до този момент са останали общо взето неизвестни и непроучени.² Дори и в момента паметниците, за които ще стане дума тук, са осъдени на изчезване – паралелно с прогресивната модернизация на българските градове – освен ако не бъдат предприети специални мерки за тяхното спасяване.

СТАРА ЗАГОРА

Стара Загора (османският Ески Загра), понастоящем съвременен индустриален град с близо 88 000 жители,³ се разполага на плавно издигащ се терен в подножието на склоновете на планинската верига Средна гора, на северната граница на Тракийската низина. Корените му могат да се проследят назад чак до Античността. През Ранното Средновековие той е една от важните крепости по византийско-българската граница и често сменя своите господари. Стара Загора става част от Османската империя в началото на 60-те години на XIV в.,⁴ непосред-

¹ Материалите за тази статия бяха събрани по време на няколко пътувания в България между 1967 и 1971 г., които бяха осъществени благодарение на финансирането от страна на Холандската Организация за Напредък на Чистите Научни Изследвания (Z. W. O.), Хага, както и благодарение на едно щедро дарение от страна на фонда „Принц Бернхард“, Амстердам.

² Точно след като завърших това изследване, Екрем Хаккъ Айверди публикува втория том от своята *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1972 (част 2, първата половина на XV в.), в която накратко е представена джамията на Хамза Бей в Стара Загора и е приложен неин план. Айверди обаче не е имал възможността да види интериора на джамията и затова не го е включил в своето изследване, както и не е могъл да представи важния надпис. Освен това, той напълно пренебрегва голямата Ески Джамии в Ямбол.

³ Кратка българска енциклопедия. Т. IV. София, 1967, с. 622.

⁴ Franz Babinger, *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien*, Brünn-München-Wien 1944, 49-50, и Halil Inalcik в *Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. I, Leiden 1960, p. 1302.

редствено след завоюването на Одрин и Пловдив (Филибе). В началото на XVI в. градът наброява приблизително 500 домакинства⁵ – всичките мюсюлмански, без нито едно християнско.⁶ Евлия Челеби⁷ го описва като красив град с 3000 къщи, 47 джамии, 5 имарета и голям безистен. Авторът отбелязва присъствието в града на множество образовани люде, поети и членове на ислямски братства. Империята губи града през Руско-турската война от 1877/78 г., през която Стара Загора е опожарен и разрушен.⁸

Хамза Бей или Ески Джамии, 1408/09 г.

Единствената османо-турска сграда в Стара Загора, която е оцеляла от войните и разрушенията, е Ески Джамии – „Старата джамия“. Тази постройка предизвиква единственият спомен за времето, когато градът е бил религиозен и културен център на турския ислям. Тя се намира в самия център на града. До 1971 г. джамията беше разположена в една странична алея на главната улица, чиито околности сега са променени и преустроени в съответствие с новите градоустройствени концепции.

Джамията и прилепената към нея галерия оформят масивен блок с размери 19,53 x 27,24 м. Гледана откъм фасадата, сградата изглежда ниска и тежка. Това впечатление се създава от самия ѝ купол, както и поради факта, че от тази страна джамията е потънала в околния терен. Откъм стената на михраба мястото не се е променило много и тук можем да видим джамията в нейните първоначални величествени пропорции. Двата основни елемента на сградата, а именно молитвената зала и галерията, имат необичайни форми и размери. Залата е с приблизително квадратна форма и вътрешната ѝ дължина между двете странични стени е 16,49 м., а тази между стената на киблата и стената на михраба – 17,47 м. Това обширно вътрешно пространство е покрито с един единствен огромен купол. Преходът между квадрата и кръглата основа на купола е осъществен посредством четири големи вътрешни стълба с примитивна форма. Стените са доста дебели (1,55 м.), за да могат да носят тежестта на купола, а подпорите стоят много ниско. Осем островърхи арки с приблизително еднакви размери поддържат купола и разпределят тежестта по различните секции на стените. Арките не се опират на стълбовете, а тръгват направо от стените. Интериорът е осветен от редици от по три прозореца на всяка стена (по два в долната част и по един в горната), както и от дванадесет прозореца на барабана на купола. Всички прозорци са променени и уголемени в по-късни периоди. Понастоящем някои от тях дори са зазидани. Прозорците на барабана сега са с овална форма, но първоначално трябва да са били кръгли и много по-малки – подобно на тези, които все още са запазени в Ямбол. При по-близък оглед се забелязва, че овалните прозорци са били прорязани през зидарията.

Формата на външната галерия на джамията – такава, каквато е била пър-

⁵ Така е представен на картата на Ömer Lütfi Barkan в неговата статия „Les deportations comme methode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman“, *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, Istanbul 1953, No. 11, 1-4.

⁶ Възможно е в града да е имало някакви християни, но те не са отбелязани на картата на Баркан, тъй като броят им е твърде малък. В превод на Н. J. Kissling, „Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert“, *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* XXXII, 3, Wiesbaden 1956, 27-28.

⁷ В превод на Н. J. Kissling, „Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert“, *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* XXXII, 3, Wiesbaden 1956, 27-28.

⁸ Относно разрушаването на Стара Загора вж. Constantin Jirecek, *Das Fürstentum Bulgarien*, Prag-Wien-Leipzig 1891, 389-393.

⁹ Babinger, *Frühgeschichte*, 8, бел. 36.

воначално – също предизвиква специален интерес. Обликът ѝ е променен от многобройните поправки и реконструкции, които сградата е претърпяла през различни периоди. Но тъй като всички първоначални елементи са запазени, оригиналната форма все още може да бъде реконструирана. Тя не е с обичайната форма с три или пет куполни секции, която се разпространява от втората половина на XV в., а има два сравнително големи купола, разположени от двете страни на централната част, като последната е значително по тясна – една определено архаична черта. Още една архаична характеристика, която свързва тази джамия с по-старите традиции в османската архитектура, е двойната колонада от двете страни на галерията. Два квадратни зидани от тухли пилон с дебелина 0,95 м. поддържат всяка една от страните. Фасадата на галерията има шест пилон с пет полукръгли арки, върху които са стъпили трите куполни секции. По този начин страничните куполи са поддържани от по две арки, а централният – само от една. Тази последна част е покрита с малък купол, който се крепи отчасти на арките и отчасти на двойни сталактитови пандантиви, които изпълват останалата част от правоъгълното пространство. Днес е запазена само грубата тухлена основа на сталактитите, като очевидно по-фината гипсова мазилка е паднала или е била свалена при някой от многобройните ремонти. По време на някоя от тези реконструкции арките са били зазидани, като само някои са били оставени отворени (заедно с част от прозорците). Те също са били затворени в някакъв по-късен момент.

Минарето на джамията е поставено на много неудобно място – върху стената, където започва галерията. Входът към него е от вътрешността на молитвената зала. В настоящата си форма то без съмнение датира от по-късно време и е резултат от един от многото ремонти. Както мястото, където е построено, така и начинът, по който това е направено, предполагат, че минарето всъщност не се явява част от първоначалния замисъл, а е прибавено по-късно. В ранната османска архитектура има и други случаи на джамии за общо богослужение без минарето.

Стените на джамията са изградени в много груба зидария тип *cloisonné* (клетъчна), която на места дори е трудно да се разпознае като такава. Грубите ломени камъни, използвани при градежа, са обърнати с гладката си страна навън, като около блоковете са поставени (понякога произволно) тънки тухли. Осемте квадратни пилон на галерията и полукръглите арки над тях са направени погрижливо. Те са изцяло изградени от тънки тухли с дебелина 3,0-3,5 см. и с фуги между тях от порядъка на 2,5-4,0 см. Макар да не е особено елегантно, цялостното впечатление, което внушава екстериора е якост и стабилност. От външната страна не могат да се видят дълбоките извивки на арките и купола. Барабанът е сравнително нисък. Той е с 24 стени и е разположен асиметрично върху квадратната основа. Зидарията на барабана е с по-добро качество от това на долните части на джамията, като е направена от редуващи се редове тухли и дялан камък. Тази разлика между долните и горните части на сградата също е сравнително често срещана черта. Тя може да се наблюдава в много други постройки, датиращи както от времето преди, така и от времето след построяването на старозагорската джамия, като не е задължително разликата в качеството на строежа на долната и горната част на сградите да означава два различни строителни периода. Случаят с Ески Джамии определено не е такъв.

Вече стана дума за различните ремонти и преустройства на джамията. По-голямата част от тях трябва да са били извършени през втората половина на XVIII в., когато по сградата са били направени промени, които да я осъвре-

менят с оглед новите вкусове на епохата. На това време трябва да се припишат овалните барокови прозорци по барабана, уголемяването на долните прозорци и цялостната вътрешна и външна рисуванa украса с барокови мотиви. Простият махфил също датира от това време. Преустройството на галерията е извършено в по-късно време. Днес мястото за ритуално измиване е пренесено вътре, един особено елемент, който е доста често срещан в България (същото се отнася и за зазиждането на по-рано откритите галерии на много джамии).

От останените от Евлия Челеби бележки знаем, че тази джамия е била най-голямата в Стара Загора, била е разположена в сърцето на чаршията и винаги е била пълна с хора. Според същия автор в града няма друга джамия, която да е била с подобни размери. Както и в наши дни, огромният купол е бил покрит с олово. Евлия приписва изграждането на сградата на Хамза Бей, един от емирите по времето на Муса Челеби, сина на султан Йълдъръм Хан. В отпечатаната версия на съчинението на Евлия е дадена датата 700 г. от Хиджра, което определено е грешка. Всъщност джамията на Хамза Бей е изградена през 811 г. от Хиджра (27.05.1408 г. – 15.05.1409 г.) от Емир Хамза Бей по време на управлението на Емир Сюлейман. Имената, титлите и датата са отбелязани в надписа, който все още може да се види над входа на молитвената зала. Този надпис е разчетен от Бабингер преди Втората световна война,⁹ но за нещастие авторът дава само частичен превод, както и някои предположения относно идентичността на Хамза Бей. Според нашия прочит надписът гласи следното:¹⁰

(١) الله
 له بيتا في الجنة تم انشاء هذا المسجد المبارك ايام
 دولة السلطان الخطير المؤيد المظفر سلطان
 (٢) الاسلام و المسلمين ظل الله تعالى على العالمين
 خداواندكار الامير سليمان بن بايزيد ابن مراد خان حلد الله سلطان
 (٣) الامير الخطير ظل الله في الارض جلال الدولة و الدين
 حمزة بك ادام الله دولته و وقف الفراغ من بناية في نهاية العم
 احدى عشرة و ثمنائة

1) Пророкът – мир Нему – е казал: „Този, който строи джамия за Господа, за него Господ строи дом в Рая“. Строежът на тази благословена джамия беше завършен при царуването на Значителния Султан, подкрепян и дарен с непобедимост от Бог, Султанът

2) на Исляма и на мюсюлманите, сянка на Бога – който е издигнат – върху Света, пълновластния, Емир Сюлейман, син на Баязид, син на Мурад хан, нека Бог продължи царуването му.

3) Значителният Емир, Божа сянка на Земята, блясък на световната сила и на религията, Хамза Бей, нека Бог продължи живота му. Строежът на неговата сграда беше завършен в края на годината осемстотин и единадесета. (май 1409 г.)

Титлите на основателя на джамията са дадени в третия ред на надписа: „Al-

¹⁰ Разшифроването на този труден за разчитане надпис е резултат от обединените усилия на д-р Халил Иналджък от Анкара и д-р Фокке Дийкема от Лайден, за което искам най-искрено да им благодаря. Разбира се, всички евентуални грешки при транскрипцията и превода са за сметка на автора на тези страници. Би трябвало да има пълен български превод на надписа, направен от Ибрахим Татарлъ, но за съжаление не успях да го използвам при написването на тази статия.

¹¹ Относно тази сграда вж. Ekrem Hakki Ayverdi, „Mudurnu’da Yıldırım Bayazid Manzûmesi ve

amir al-khatir allah fi al-ard... djalal addawlat wa'd-din.“ Според Бабингер тези думи са една възможна индикация за царския произход на Хамза Бей. Той би могъл да е син на Измироглу Джунеид Бей. Друга възможност е да е син на Фируз Бей – един от завоевателите на Северозападна България по времето на Йълдъръм. Един трети вариант е Биджерзаде Хамза Бей, бейлербей по времето на Мехмед I. И все пак по-добре би било да оставим този проблем като предмет на едно бъдещо проучване. При всички случаи, Хамза Бей е една от най-важните личности по това време, както освен това, ако се съди по неговата джамия в Стара Загора, е и покровител на архитектурата.

Като произведение на изкуството въпросната джамия ни напомня на тази на Баязид Йълдъръм в град Мудурну в Западен Анадол, която е построена през последните десетилетия на XIV в.¹¹ В Мудурну можем да видим същата доминираща роля на купола, който е дори по-голям от този в Стара Загора (съответният диаметър е 19,65 м. срещу 17,47 м.). Системата на прехода е една и съща и при двете джамии. Галерията е организирана въз основа на същите принципи, които са следвани при българската джамия. Ако сравним двете сгради ще забележим, че по-късната джамия на Хамза Бей е доразвила концепцията на тази в Мудурну. В Стара Загора до голяма степен са избегнати изключително тежките форми при последната, които са резултат от неспособността да се съчетае големия купол с квадратната долна част. Гледан отвън, корпусът на джамията е много по-висок, а барабанът е много по-нисък от този в Мудурну, макар да са използвани същите елементи на прехода и същия тип подпори. Въпреки това, ако я погледнем отвътре, носещите части също са тежки и твърде ниски. Джамията на Хамза Бей очевидно демонстрира по-големите опит и технически възможности на ранните османски архитекти. От тази гледна точка тя бележи един важен етап от развитието на тази архитектура и най-вече се явява доказателство за голямото значение на Румелия. Европейските провинции (особено България и Македония) са жизненоважни части от империята в периода на нейното формиране. Там се правят нови експерименти, които имат огромен принос към това, което ще се развие като чисто османски стил. При всички положения поне до края на XV в. градовете в България и Македония не могат да се определят като провинциални. Това са центрове, които развиват свои собствени идеи. Същото може да се види и в други постройки в старата Румелия, като например Имарет Джамии в Пловдив,¹² която е на едно ниво с най-добрите съвременни сгради в Одрин, Бурса и Амасия, или – ако трябва да споменем конкретни примери – с великолепия хамам на Мурад II в Солун¹³ и с Джамии-и Кебир в Яница (Йенидже-и Вардар).¹⁴ Отново ще се върнем към тази тенденция, когато по-нататък стане дума за Ески Джамии в Ямбол.

Архитектурното развитие на Ески Джамии в Стара Загора може да ни на-

Таş Vakfiyesi“, *Vakıflar Dergisi* V, 79-86, и Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago-London 1968, 40-41.

¹² Тъй като работата на Никола Мушанов, който е реставрирал джамията и е направил някои интересни проучвания, все още не е публикувана, ще се наложи да използваме вече остарялото изследване на С. Rudloff-Hille и О. Rudloff, „Die Stadt Plovdiv und ihre Bauten“ – Известия на Българския археологически институт, 1934, кн. VII.

¹³ Този хамам все още носи оригиналния си надпис от Мурад II, който е публикуван от автора на тези страници в неговите „Notes on the history of some Turkish Monuments in Thessaloniki and their founders“, *Balkan Studies* III, Thessaloniki 1970, 126-156. Резултатите от изследването на архитектурата на тази великолепна баня, които бяха направени от автора през 1972 г., ще бъдат публикувани при друг случай.

¹⁴ За османските паметници на Яница (Йенидже-и Вардар), вж. М. Kiel, „Yenice-i Vardar (Vardar

кара да преосмислим някои от идеите, изказани в по-ранни изследвания. В своята информативна работа „Джамията в ранната османска архитектура“ Аптулах Куран изказва идеята, че джамията в Мудурну е резултат от някакъв експеримент, който се разглежда като неуспешен от ранните османци и „никога повече не е повторен“.¹⁵ Подобни категорични изказвания винаги са опасни, като се има пред вид недостатъчното познаване на архитектурните богатства на Анадола. Малко известната джамия в Стара Загора е достатъчно доказателство за това, че експериментите с огромни еднокуполни сгради не приключват с Мудурну. Ако ги погледнем в по-широк план, и двете сгради трябва да се разглеждат не като начало, а по-скоро като резултат от едно развитие на архитектурата на джамията, което е започнало много по-рано. Така например имаме джамията на Ахмад Гази в Ески Чине – на територията на стария бейлик Ментеше. Според това, което се твърди във вакъфнамето ѝ, тя е построена през 1308 г.¹⁶ Тази джамия е приблизително с размерите на старозагорската (квадрат със страна 19,50 м. и купол с вътрешен диаметър от над 17 м.), като системата на прехода към купола е общо взето същата. Известно е, че през целия XIV в. на територията на Западноанодолските бейлици се провеждат интересни архитектурни експерименти. Джамията в Ески Чине е един красноречив пример за това. Състоянието на нашите познания върху паметниците на Анадола не позволява да кажем, дали има още сгради от същия тип, които да запълнят периода от времето между 1308 г. и 1390 г. (Мудурну), но изглежда логично такива все пак да съществуват, или поне да са съществували, макар и да са загубени сега. Същото може да бъде казано за големите еднокуполни джамии, построени след Стара Загора, които продължават да развиват тенденцията. Ески Чине, Мудурну и Стара Загора отбелязват етапите на едно очевидно и непрекъснато развитие и усъвършенстване на типа на голямата еднокуполна джамия. В същото време тази група сгради, от която трябва да се намерят още примери, веднъж завинаги маркират границите на възможностите, които предоставят еднокуполните джамии. Дори и големите произведения на Синан, които принадлежат към същата група и са построени в период, когато строителните техники са много по-развити, рядко надминават размера на трите ранни сгради, за които стана дума по-горе.

Ранното присъствие на един доминиращ тип джамия, какъвто е обсъжданият тук, също поставя под въпрос изказаните от Куран възгледи относно първоначалното значение и истинските причини за възникването на завие-джамията (или джамията с Т-образен план – ако трябва да използваме остарелия, но много по-разпространен термин). По същество неговата идея се опитва да обясни възникването на Т-образния план като естетическа необходимост – съществуването на една доминираща сграда като средищна точка на кюлието. Тъй като едноделната джамия сама по себе си със своя купол, чийто диаметър не надвишава 10-11 м., не е била достатъчна за тази цел, за да се получи доминанта, едноделната джамия е комбинирана със завие, което води до появата на една единствена монументална сграда.¹⁷ Това обяснение със сигурност е много примамливо, но според нас Куран всъщност не е разбрал основното, тъй като си представя Т-образната сграда като комбинация от джамия и завие, а тя всъщност е просто завие, което естествено не

Yenicesi – Giannitsa): A Forgotten Turkish Cultural Centre in Macedonia of the 15th and 16th Century,“ *Studia Byzantina et Neohellenica Nederlandica* 3, Leiden 1971.

¹⁵ Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, p. 206.

¹⁶ Вж. *Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler* I, Ankara 1972, 679-683.

¹⁷ Aptullah Kuran, *The Mosque*, p. 207.

може да съществува без място за молитва. Разбира се, това не е последното, което може да бъде казано по този въпрос. При всички положения и двете джамии – в Ески Чине и в Стара Загора – демонстрират, че през XIV и XV в. техническите възможности на османските архитекти са били достатъчни, за да създадат една архитектурна доминанта, като използват като изходна точка еднокуполната джамия. Това косвено подкрепя теорията на Семави Ейидже, която касае произхода и функциите на толкова спорния Т-образен план.¹⁸ Джамията на Илиас Бей от Ментеше в Балат-Милет (построена през 1403 г.), която има един купол с диаметър 14 м., може да се цитира като красноречив пример за еднокуполна джамия като средищна точка на кюлие.

Въпреки огромното ѝ значение в областта на османската архитектура, голямата джамия в Стара Загора не е добре запазена. Тя е обявена за „паметник на културата“ от Българската държава, но понастоящем по-нататъшното ѝ съществуване е изложено на непосредствена опасност. Съществуват планове тя да бъде разрушена с оглед протичащото в момента модернизирание на центъра на града. Можем само да се надяваме и да очакваме, че натоварените с проекта български власти ще предприемат достатъчно мерки, за да предотвратят разрушаването на тази ценна сграда. Ако си припомним огромните усилия, вложени в реставрацията и консервацията на голям брой османски сгради в България (някои от които с много скромна архитектурна стойност) в градове като Видин, Пловдив, Карлово, Дупница, Самоков и др., със сигурност можем да очакваме, че една от най-ценните османски сгради, каквато е тази в Стара Загора, също ще бъде запазена за бъдещите поколения. Освен това реставрацията на Байраклъ Джамии в Самоков показва на всички колко успешно старите сгради могат да се комбинират с един съвременен градски център, като точно в този случай твърде много допринасят за обаянието на мястото.

ЯМБОЛ, *Ески Джамии*

Макар и не със същата непосредствена спешност, както в Стара Загора, в Ямбол също се сблъскваме със същите проблеми по реставрацията и консервацията на един много важен (макар почти неизвестен) паметник на османската архитектура.

Ямбол е Диамполис от Византийското Средновековие, през който период градът изпълнява почти същата като тази на Стара Загора роля и защитава българо-византийската граница.¹⁹ Това, че втората половина на гореспоменатия период не е най-процъфтяващата епоха в дългата история на Тракия, може да се изведе от факта, че след като ги завладяват през 60-те години на XIV в.²⁰, на османците им се налага почти изцяло да пренаселят тези територии.²¹

Ямбол се намира в северната част на Тракийската равнина, на един завой на р. Тунджа. Градът е част от Османската империя без прекъсване от около 1368 до 1878 г. Евлия Челеби²² описва Ямбол като мюсюлмански град със 17 мю-

¹⁸ Semavi Eyice, „İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İçtimai bir Müessesesi: Zâviyeler ve Zaviyeli-Camiler“, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, No 18, 1962/63, 1-80.

¹⁹ Constantin Jirecek, *Das Fürstentum Bulgarien*, 505-506.

²⁰ Babinger, *Frühgeschichte*, 50-51 и İnalcık в *Encyclopaedia of Islam* (new edition), p. 1302, където дата на превземането е дадена 1368 г.

²¹ Относно повторното заселване на Тракия вж. например Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân*, İstanbul 1957, и Münir Aktepe, „XIV. ve XV. Asırda Türkler Tarafından İskânına Dair“, *Türkiyat Mecmuası* X, 1951, 290-312. Вж. също така общото, но много коректно опи-